

ГЛИНЯНІ ЖЕРТОВНИКИ ЛІСОСТЕПОВОГО ПОДНІПРОВ'Я РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ

С. С. Безсонова

Публікуються залишки глиняних орнаментованих жертovníків, ареал яких у Середньому Подніпров'ї збігається з ареалом пам'яток жаботинського етапу ранньоскіфського періоду. Головна увага приділяється питанням типології, датування та походження цих жертovníків.

Систематизацію глиняних жертovníків Лісостепового Подніпров'я здійснено В. П. Андрієнком та Т. Макиєвичем. В. П. Андрієнком¹ виділяє три типи жертovníків: у вигляді круглої вимостки, циліндричного стовпа й тарілкоподібні, та вказує їхні вірогідні прототипи². Він також торкається питання культових приміщень з жертovníками і вважає деякі з них храмами патріархальних общин, а самі жертovníки — вівтарями вогню, призначеними для спалювання жертвоприношень³. Т. Макиєвич застосовує додаткові — крім форми та орнаментативні — класифікаційні критерії, а саме — розташування жертovníків: в приміщенні або просто неба. Жертovníки та святилища скіфського кола дослідник розглядає на широкому тлі культових споруд Європи, головним чином елліністичного та римського часів. Втім, середньоевропейські жертovníки виявляються найдавнішими в цій класифікації, а їхні синхронні середньоевропейські аналоги залишаються поза аналізом унаслідок того, що автор додержується «високих» датувальних лісостепових пам'яток і вважає глиняні жертovníки I та II типів наслідуваннями античним зразкам, проявом скіфо-античного релігійного синкретизму⁴.

Найважливішою щодо нашої теми є праця Є. Ф. Покровської, видана у 1962 р. у зв'язку із знахідками на Жаботинському поселенні⁵. Вона відзначила явну подібність як типу жертovníка, знайденого на розкопі XIX, так і орнаментики з кріто-мікенськими жертovníками. Дослідниця звернула особливу увагу на зв'язок середньодніпровських жертovníків, не тільки жаботинських, а також тих, що були знайдені на пізніших городищах, з солярними культурами і аграрною магією.

Слідом за Є. Ф. Покровською середньодніпровські орнаментовані жертovníки прислужують до кола культових споруд Східного Середземномор'я та похідних від них жертovníків Балкано-Подунав'я М. Чичикова, А. І. Мелюкова, Р. Ф. Ходдинотт, Г. І. Смирнова та ін.⁶

Менше уваги приділялося невеликим орнаментованим жертovníкам, значна кількість яких зараз відома на городищах Дніпровського Лівобережжя⁷ і які датуються головним чином V—IV ст. до н. е. Винятком є відкритий у 1957 р. на городищі Караван в басейні Сіверського Дінця глиняний тарілкоподібний жертovníк, який був частиною святилища з виразними вогняними ритуалами⁸. Його цілком слушно порівнюють з типологічно близькими жертovníками городищ Середнього і Нижнього Дону, а також лісової смуги⁹.

Зараз на городищах Середнього Подніпров'я відкрито вже значну кількість жертovníків різних типів. Необхідна систематизація цього різноманітного матеріалу, дуже важливого для відтворення етнокультурних процесів. Це насамперед стосується жертovníків I типу за класифікацією В. П. Андрієнка — у вигляді глиняних майданчиків з коловим орнаментом.

Найвиразніший жертovníк цього типу було відкрито на поселенні Тарасова Гора поблизу с. Жаботин у 1958 р. Жертovníк містився у культовому приміщенні (розкоп XIX), датованому Є. Ф. Покровською спочатку кінцем

* Під ранньоскіфським часом автор розуміє також розвинену фазу жаботинського етапу ранньоскіфського періоду (кінець VIII — перша половина VII ст. до н. е.)

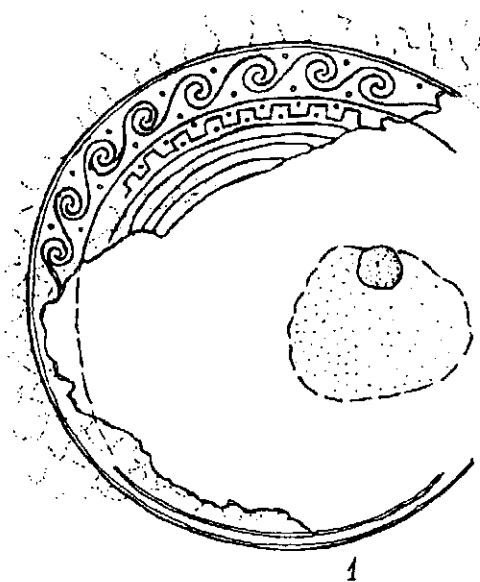

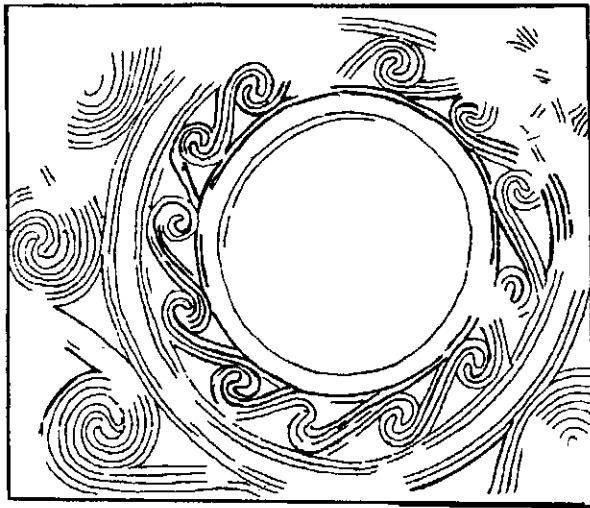
Рис. 1. Глиняні жертovníки VII ст. до н. е.: 1 — с. Жаботин, пос. Тарасова Гора, розкоп XIX (за С. Ф. Покровською); 2 — Градина на Босуті (за Р. Ф. Ходди́ноттом).

на якого правила за «килимок» перед вівтарем¹³. Втім, ні підтвердити, ані спростувати це припущення неможливо. До того ж, «вівтарна частина» навряд чи могла бути зміщеною відносно центра кола¹⁴.

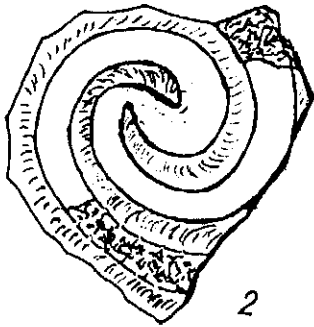
Отже, орнаментованою була лише північна частина жертovníка, у південній же прокреслені лише дві концентричні лінії по його краю. Елементи орнаменту такі: зовні «рухлива спіраль», нижче — спрощений варіант меандра (обидва орнаменти доповнені маленькими кружальцями), потім — п'ять концентричних ліній, які, можливо, утворювали півколо діаметром близько 1 м. А втім, у центрі могло бути коло із п'яти ліній, як на пізніших жертovníках типу II (рис. 5, 1). Знахідка жертovníка із серпоподібним орнамен-

VII — рубежем VII—VI ст. до н. е., а пізніше — другою чвертю — серединою VII ст. до н. е.¹⁰. Зараз, у зв'язку із переглядом хронології передскіфського та ранньоскіфського періодів цю дату можна, мабуть, дещо поглибити¹¹.

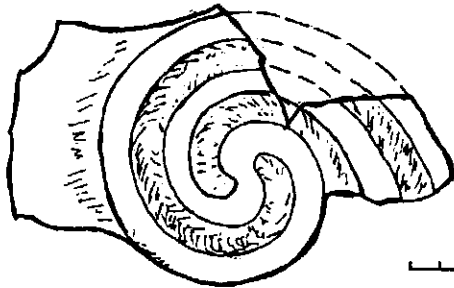
Жертovníк містився у південно-східній частині великого наземного приміщення прямокутної форми з глиняною обпаленою підлогою, площею 9,5×9 м. Стіни не збереглися і їхня конструкція не з'ясована, але навряд чи це був відкритий майданчик¹². На обпаленій глиняній підлозі знаходився шар дуже щільної обмазки товщиною 1—1,2 см, що нагадувала цемент. На ній пальцем був відтиснутий асиметричний орнамент, розміщений усередині кола діаметром 1,35 см (рис. 1, 1). На значній частині кола обмазка не збереглася. У східній частині біля центру жертovníк перетинала яма розмірами 0,6×0,4 і глибиною 0,9 м, в якій збереглися залишки обвугленого стовпчика діаметром 16 см. С. Ф. Покровська припускала, що він міг призначатися для кріплення «вівтарної» частини, яка знаходилася у південній половині кола, північна орнаментована полови-

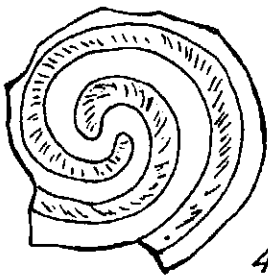
1

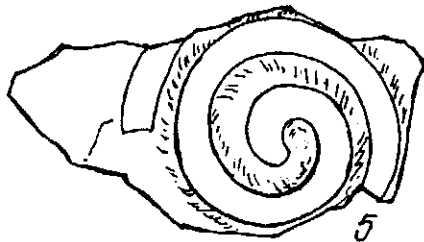
2

3

4

5

Рис. 2. Глиняні жертвники епохи пізньої бронзи та раннього заліза: 1 — Сігішоара, горб Вітенберг; 2 — Західне Більське городище; 3 — Градина на Босуті; 4 — Ньєргешуйфалу; 5 — Кос, Попов Салаш.

тальним фризом свідчить про те, що форма жаботинського не була якоюсь місцевою модифікацією давньої кругової схеми типу вітенберзького жертвника (рис. 2, 1).

Уламки жертвників знайдено ще на двох розкопках цього ж поселення: на розкопі II серед залишків культової споруди і на розкопі XVIII — у заповненні землянки № 3. Обидва об'єкти близькі за часом до святилища у

розкопі XIX¹⁵. На розкопі II у заповненні великої напівземлянки, серед шматків глиняної обмазки стін, були знайдені, швидше за все, як уламки жертovníка, так і настінного розпису¹⁶. До останнього належали уламки глиняної обмазки, іноді з відбитками жердин на зворотньому боці, розписані червоною фарбою на блакитно-сірому тлі і темно-червоною — по побілці у вигляді трикутників (рис. 3, 2), прямих вузьких стрічок, що збігаються кінцями і, можливо, завитків та пелюстків¹⁷. Кількість уламків з розписом була незначною — можливо, це був «килимок» на стінці святилища¹⁸. До жертovníка належали уламки тонких цементоподібних плиток із залишками спірального заглибленого орнаменту, що нагадував орнамент жертovníка із розкопу XIX (рис. 3, 3, 4)¹⁹. Святилище складалося із двох приміщень, загальною площею близько 33 м² з глинобитно-каркасними стінами. У північному приміщенні, заглибленому на 1 м, знайдені уламки близько 150 посудин, кінський череп, щелепа, лопатка і роги бика, верхня частина черепа людини, 56 обгорілих астрагалів, скупчення вугілля та попелу²⁰. Залишки обмазки від жертovníка і настінного розпису траплялися в обох приміщеннях.

У заповненні землянки № 3 (розкоп XVIII) були знайдені фрагменти обмазки, що потрапили сюди із наземного приміщення: один — з розписом червоною фарбою, а на другому збереглася незначна, трошки заглиблена частина кола із залишками п'яти вдвлених концентричних ліній. Діаметр цього кола понад 1 м. За Є. Ф. Покровською, цей фрагмент належав жертovníку з таким самим орнаментом, як на жертovníку із розкопу XIX²¹. Проте заслуговує на увагу той факт, що фрагмент обмазки був «товстим»²², тоді як товщина обмазки на жертovníку із розкопу XIX досягала лише 1—1,2 см²³. Разом з уламками глиняної обмазки у землянці № 3 були знахідки раннього VI ст. до н. е.²⁴ (тобто, кінця VII — початку VI ст. до н. е. за сучасним датуванням). Таким чином, залишки жертovníка із розкопу XVIII могли бути молодшими за аналогічні знахідки із розкопів XIX і II²⁵.

Отже, на поселенні Тарасова Гора знайдені залишки двох чи трьох жертovníків I типу, із них два знаходилися у святилищах першої половини VII ст. до н. е., які дещо різнилися за площею і конструкцією. Були, мабуть, і інші святилища, наприклад, на розкопі XVIII, кожне з яких належало одному територіальному чи родинному об'єднанню мешканців.

Інші архаїчні знахідки жертovníків I типу походять з двох великих городищ цього часу — Західного Більського і Трахтемирівського.

На Західному Більському городищі у двох різних місцях знайдено фрагменти жертovníків і в одному — цілий, який можна вважати наслідуванням архаїчним зразком. Кілька фрагментів «тиньку», частина яких була з орнаментом, знайдені у заповненні землянки під зольником № 1. Розміри опублікованого В. О. Городцовим фрагменту зі спіральним завитком (рис. 2, 2) не дають уявлення про те, був орнамент рельєфним²⁶ чи заглибленим. Проблематичним є і відношення до землянки уламків тиньку, так само як і інших знахідок, серед яких був фрагмент чорнофігурної грецької посудини²⁷. Можливо, останній був синхронний таким знахідкам із насипу зольника, як вістря стріли келермеського типу та кістяні застібки²⁸, які можна датувати у межах другої половини VII або рубежем VII—VI ст. до н. е.²⁹. Щодо уламка орнаментованого жертovníка, то він, в будь-якому разі, не молодший за ці знахідки.

Інші фрагменти орнаментованого жертovníка знайдено у заповненні ями № 3 під зольником № 19 під час розкопок Б. А. Шрамка. Нижня поверхня слабо випаленої обмазки була нерівною, а верхня ретельно заглажена і вкрита рельєфним орнаментом, що складався із двох рядів: з меандровим візерунком і заштрихованими трикутниками (рис. 3, 1). В ямі (діаметр 5,4, глибина 2,1 м) було багато знахідок, в тому числі бронзова цвяхоподібна шпилька і вістря стріли, за якими Б. А. Шрамко датував заповнення ями приблизно серединою VI ст. до н. е.³⁰. Підставою для датування було, головним чином, вістря стріли, яке дійсно нагадує зразки першої половини V ст. до н. е.³¹. Але бронзову шпильку можна датувати не пізніше кінця VII — початку VI ст. до н. е.³², а фрагменти кераміки із зольника № 19, за визначенням Б. А. Шрамка, близькі до кераміки із жаботинського розкопу XIX³³. Тобто, комплекс знахідок із ями і зольника був змішаним, і уламки жертovní-

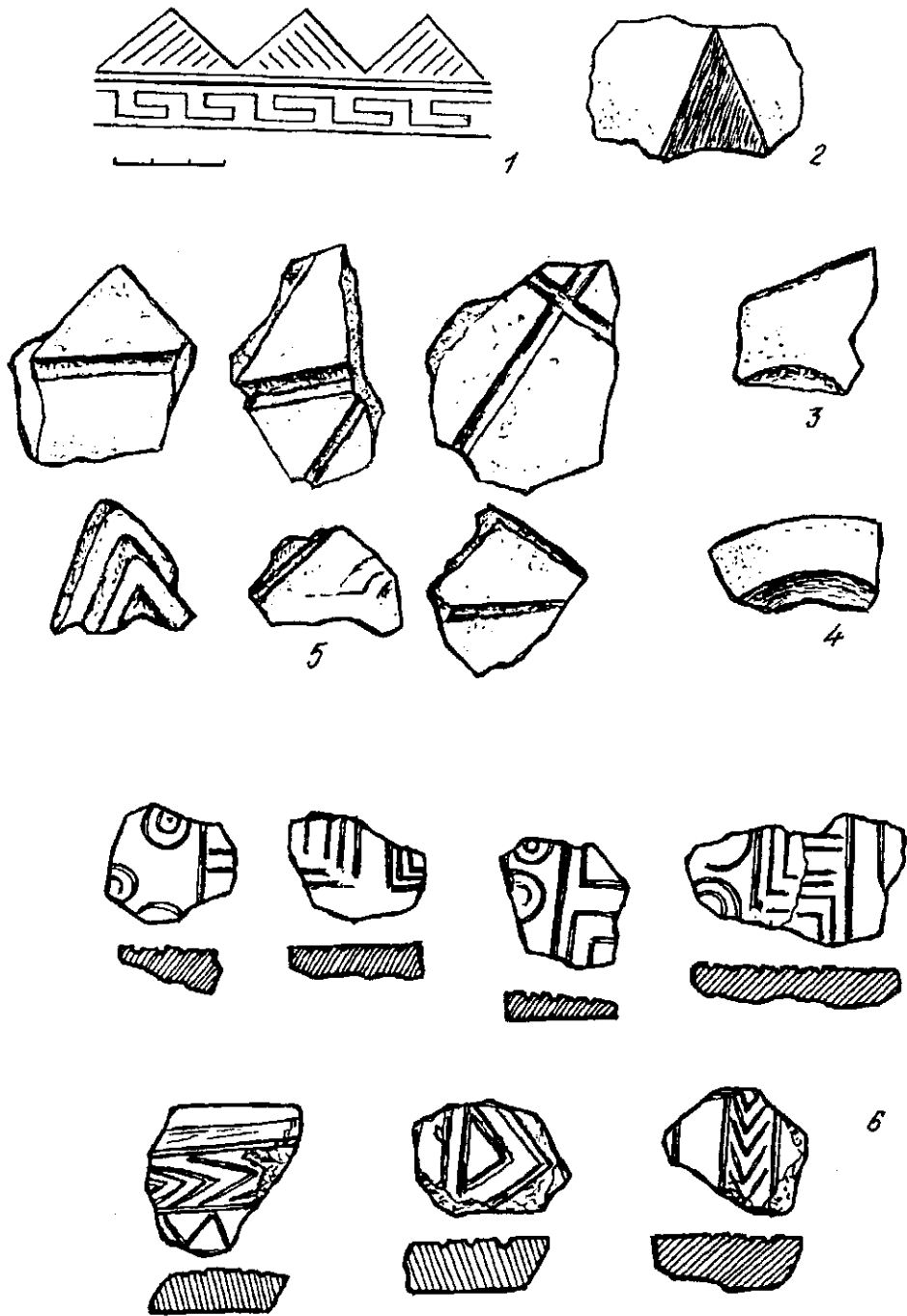

Рис. 3. Уламки глиняних жертвників та настінного оздоблення святилищ: 1 — Західне Більське городище (за Б. А. Шрамком); 2—4 — с. Жаботин, пос. Тарасова Гора, розкоп II; 5 — Ньєрґешуйфалу; 6 — святилища кельтського кола на південному заході Франції IV—III ст. до н. е. та невизначеного часу (за Т. Макиєвичем).

ника, швидше за все, датуються так само, як кераміка і бронзова шпилька — у межах VII ст. до н. е. На користь цього свідчить архаїчність елементів орнаменту, які трапляються і на жаботинських жертвниках (меандр, трикутники).

Значний інтерес становить жертвник, відкритий у 1990 р. при дослідженні зольника № 28. Він мав вигляд кола із обпаленої глини з поверхнею, ор-

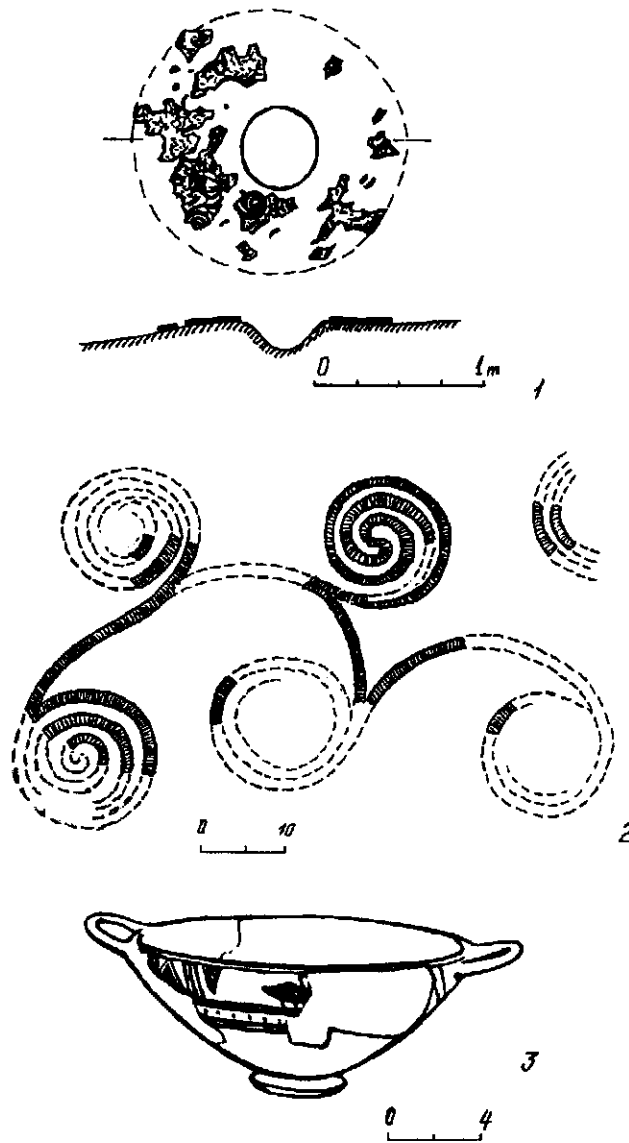

Рис. 4. Жертовник із Трахтемирівського городища: 1 — залишки жертовника і розріз (за Г. Т. Ковпаненко); 2 — приблизна реконструкція орнаменту; 3 — родосько-іонійський кілік.

він відрізняється рядом деталей. Жертовник містився у південно-східній частині святилища — напівземлянки розмірами 6,6×3 і глибиною 0,8 м. Уздовж стінок зафіксовано скупчення тиньку, яким вони були вкриті. На глиняну підлогу був покладений шар глиняної обмазки завтовшки 3 см, на який нанесено рельєфний орнамент — коло, усередині якого знаходилися, певно, два ряди S-подібних спіралей, поєднаних у різних напрямках. Діаметр завитків — близько 14—15 см. Жертовник був дуже пошкоджений, тому залишилося нез'ясованим, чи мав орнаментальний фриз однакову ширину по всьому периметру. Діаметр жертовника близько 1,5 м. У центрі — ямка глибиною 17 і діаметром 35 см, викопана у материковому ґрунті.

наментованою мозаїкою із шматочків глини розміром 2—3 см. Зовнішній край жертовника мав вигляд кільця із червоної обпаленої глини, а внутрішня частина складалася із концентричних кіл, викладених із обпалених і побілених шматочків. Слідів вогню на його поверхні не зафіксовано. Матеріали розкопу датуються VII — початком VI ст. до н. е.³⁴. Цей екземпляр можна вважати спрощеним різновидом жертовників I типу, в якому зберігся розподіл поверхні на концентричні зони, але втрачені такі деталі як рельєфність орнаменту і облямування центрального кола у вигляді спіралей. Якщо поверхня жертовника дійсно виконана у мозаїчній техніці, то це єдиний взірць такого роду. Типологічно він ближче до жертовника із розкопу VI Мотронинського городища.

До ряду надійно датованих належить жертовник, відкритий Г. Т. Ковпаненко на Трахтемирівському городищі у Пороссі (рис. 4, 1)*. Його збереженість була дещо гіршою, ніж жертовника з поселення поблизу Жаботина, від якого

* Щиро дякую Г. Т. Ковпаненко за надану можливість використати в публікації цей матеріал.

Поверхня жертовника була вкрита сажсю. На ньому лежали розчавлена землею ліпна миска і всередині ямки — уламки родосько-іонійського кіліка із зображенням водоплавної птахи (рис. 4, 3) третьої чверті VII ст. до н. с.³⁵. Поблизу жертовника біля стін святилища лежали уламки ліпної птахоподібної посудини і купка кісток тварин. На деякій відстані на підлозі знаходилися ще два скупчення кісток і уламків ліпного посуду³⁶. Тут відбувалися, мабуть, громадські ритуальні трапези. На жертovníку запалювали вогонь і здійснювали узливання, а також, можливо, спалювання невеличких жертвоприношень. Це, певно, були ритуали шанування предків або божества-покровителя громади. Заслужує на увагу використання посудин інших культурних традицій — грецького кіліка і ліпної птахоподібної посудини, яка пов'язана або з лужицько-висоцькою³⁷, або з іншою традицією культур полів поховань чи фракійського гальштата. Щодо орнаменту на жертovníку, то деякою аналогією можуть бути нерегулярні орнаменти із коротких завитків і заштрихованих трикутників на бронзових сокирах культури Отомань³⁸.

Спрощений варіант жертovníка I типу відкрито на Мотронинському городищі в 1994 р. (розкоп VI). Жертovníк було споруджено в північно-східній частині великого (близько 30 м²) приміщення № 5, яке було, мабуть, святилищем великосімейної або територіальної общини. Діаметр жертovníка близько 1 м (збереглася лише його частина). По вологій глиняній обмазці підлоги було проведено два заглиблені концентричні кола, розділені трьома рельєфними смужками (рис. 5, 2). Поверхня жертovníка обпалена, простежуються сліди кількох підмащувань світлою глиною.

У приміщенні знайдено значну кількість ліпного посуду, глиняна статуетка бика (?) з відламаними головою і кінцівками, прясельця, кам'яні та кістяні знаряддя праці, пісковикова плитка із зашліфованою поверхнею, залізне шило, ніж, бронзове вістря стріли та ольвійська сіроглиняна посудина, які

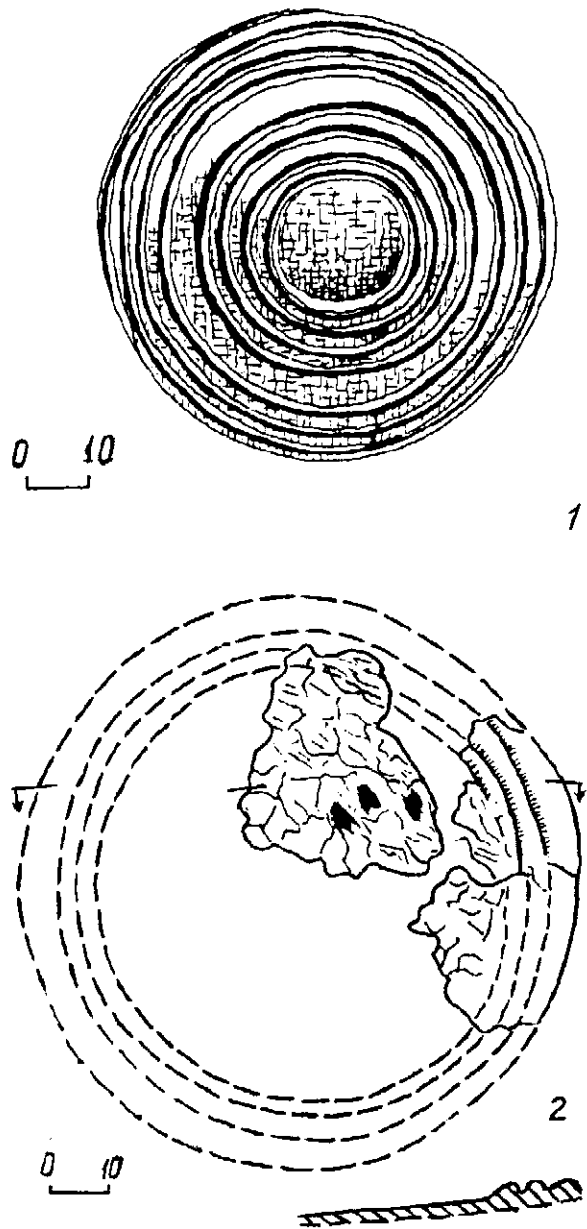

Рис. 5. Глиняні жертovníки із Мотронинського городища: 1 — із розкопок 1899 р. (за В. В. Хвойкою); 2 — із розкопок 1994 р.

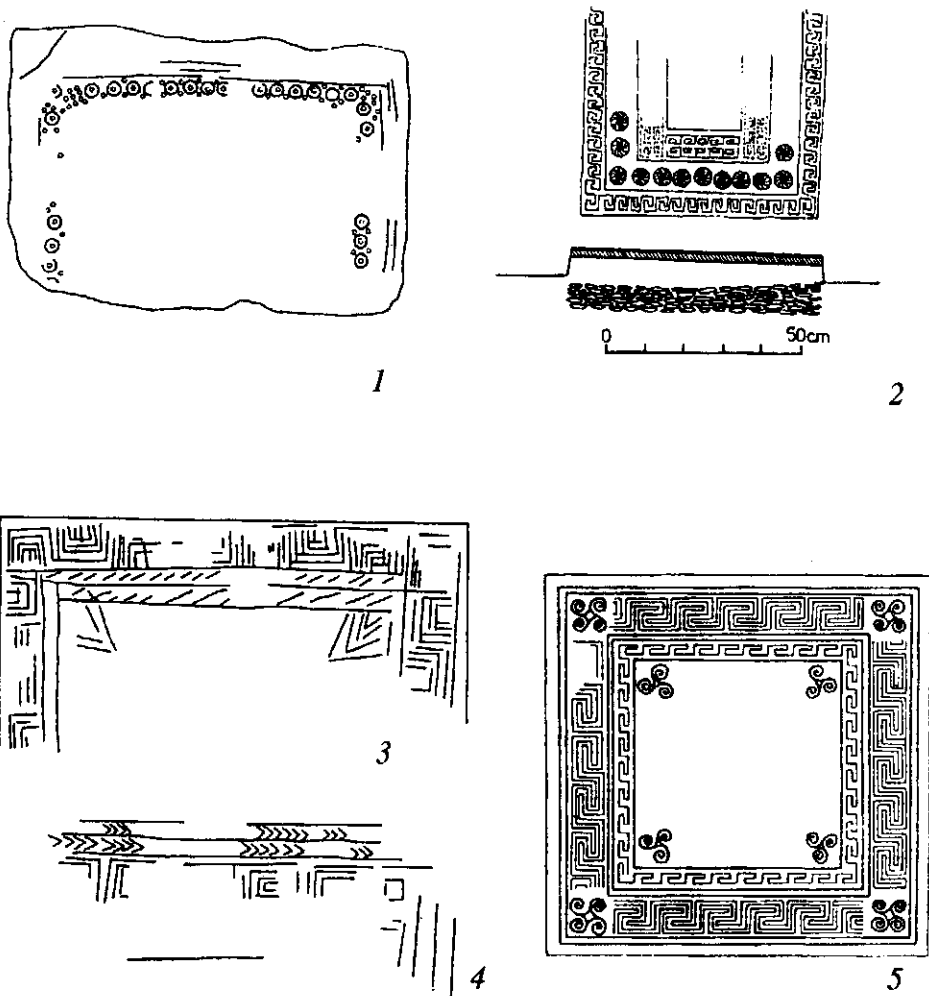

Рис. 6. Глиняні жертovníки кельтського кола з території Франції (за Т. Макиєвичем): 1 — Субстансьон, VI ст. до н. е.; 2—5 — Ля Рок, IV ст. до н. е.

датують комплекс кінцем VI ст. до н. е. В одній із ям поряд з приміщенням, крім звичайного побутового сміття, знайдено скупчення уламків глиняних коржів (не менш ніж від 30 екземплярів), вкритих великими шматками ліпного горщика. Тут також знайдений фрагмент гомілкової кістки людини та вістря стріли. Вірогідно, навмисно розламані коржі були скинуті сюди після культових церемоній, що провадилися у приміщенні біля жертovníка³⁹.

За розмірами і орнаментациєю цей жертovníк близький до жертovníків II типу у вигляді стовпа, які добре відомі на Мотронинському городищі і поки що не мають надійних датувань (рис. 5, 1).

Зробимо деякі підсумки. Найдавнішими серед I типу можна вважати жертovníки з поселення Тарасова Гора поблизу с. Жаботин (розкопи XIX і II). Типи святилищ дещо різняться. Їх можна датувати першою половиною VII ст. до н. е. Своєрідним еталоном є жертovníк із розкопу XIX, з яким пов'язано максимум інформації: розміри, типи орнаментів, характер орнаментальної схеми, технологія виготовлення, тип святилища. Як свідчать знахідки із розкопу II, поряд із заглибленим орнаментом використовувався також розпис — на підлозі або, швидше, на стінах.

Уламки із розкопу XVIII принципово не відрізняються від згаданих, за винятком товщини шару обмазки жертovníка. Як і на розкопі II, у святилищі був настінний розпис і жертovníк у вигляді орнаментованого майданчика. Дата святилища точно не визначена.

Наступна хронологічна група репрезентована жертвниками Трахтемирівського і Західного Більського городищ (друга половина VII ст. до н. е.). Жертвник Трахтемирівського городища відрізняється від жаботинського (розкоп XIX) такими деталями: шар обмазки покладений безпосередньо на материковий ґрунт, він товстіший і більш крихкий. Орнамент виконано у техніці рельєфу, він складався із одних спіралей, що утворювали, певно, коловий візерунок. У центрі жертвника вперше зафіксовано мисоподібну ямку (у подальшому ямки трапляються на жертвниках типу Іа). Тип святилища близький до жаботинського (розкоп II), але приміщення однокамерне.

На Західному Більському городищі уламки жертвників під зольниками № 1 і 19 близькі до жаботинських, але вони менш інформативні, оскільки дуже фрагментарні і знаходилися у переміщеному стані. Один із фрагментів (зольник № 19) значно відрізняється від жаботинських — як за технікою нанесення орнаменту (рельєф), так і за якістю глиняної обмазки: вона погано випалена і покладена безпосередньо на нерівну земляну підлогу. Елементи орнаменту ті самі, що і у жаботинських святилищах — спіраль, меандр, трикутник. Фрагмент (рис. 3, 1) становив, можливо, частину облямування прямокутного майданчика кругом центрального кола, подібно до фракійських жертвників (рис. 7,

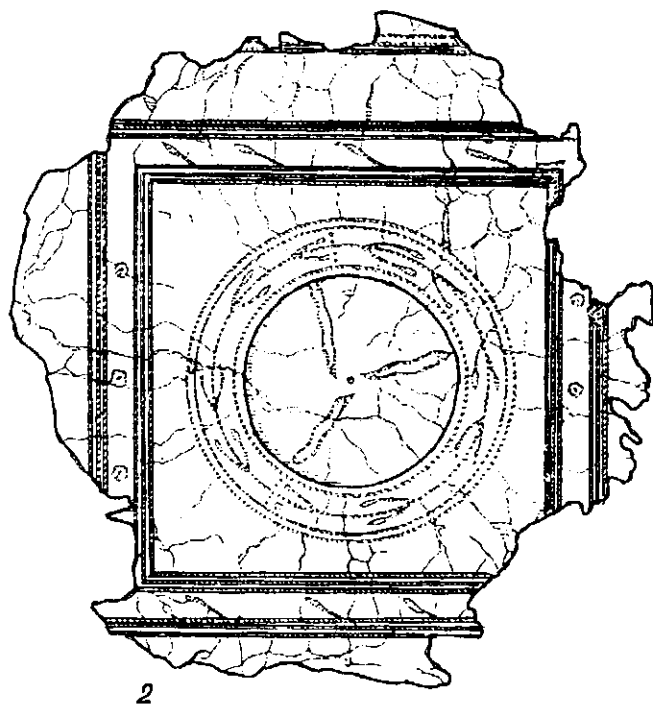
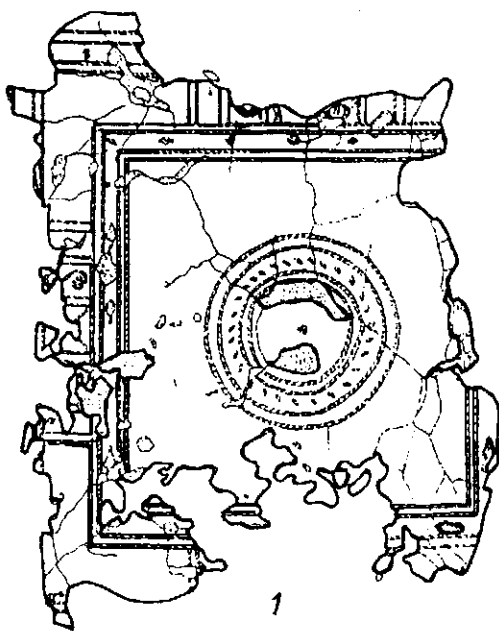

Рис. 7. Фракійські жертвники IV—III ст. до н. е. із Севтополіса (за М. Чичиковою).

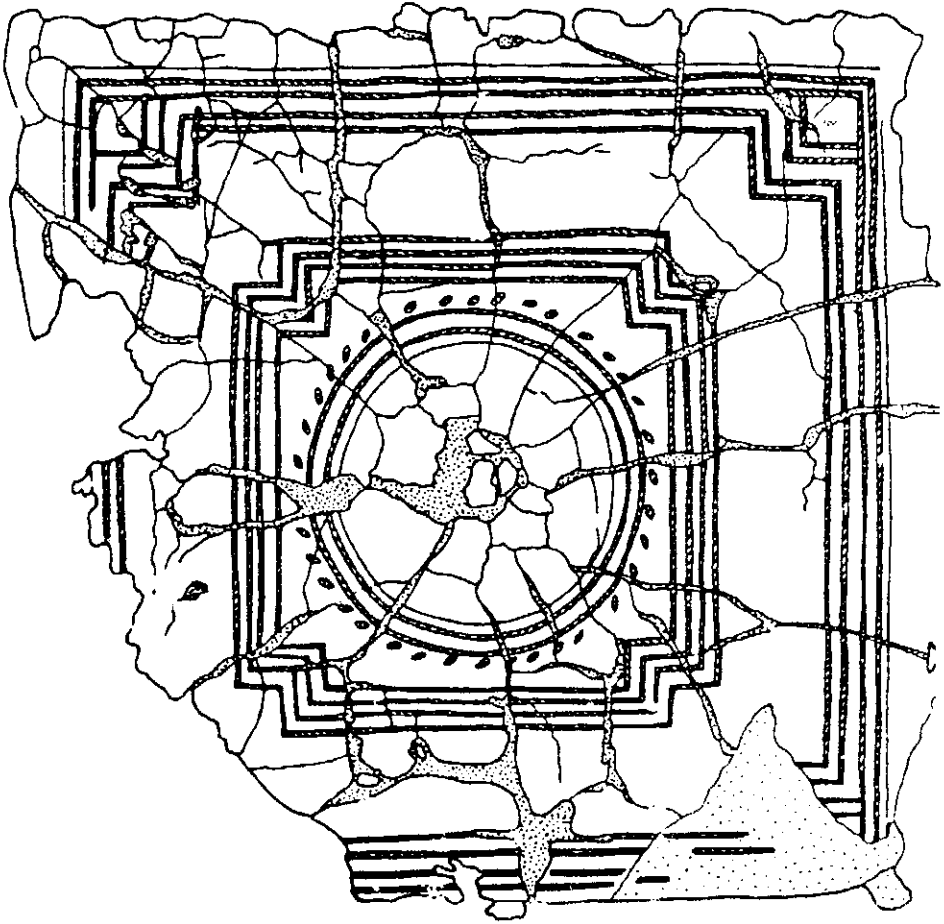

Рис. 8. Фракійський жертвник IV—III ст. до н. е. із Севтополіса (за М. Чичиковою).

8). Втім, орнаментальна схема залишається нез'ясованою, як і тип культової споруди. Треба підкреслити, що уламки обох більських жертвників не мали відношення до зольників, під якими вони були знайдені, а самі зольники не були подібними до грецьких зольних вітарів, як це вважає Т. Макиєвич⁴⁰. Найпізнішим серед більських знахідок є, мабуть, жертвник із зольника № 28. Тут уперше зафіксовано концентричну орнаментальну схему, яка добре відома на правобережних пам'ятках. Але ця своєрідна споруда вже мало чим нагадує жертвники жаботинського типу.

Як трахтемирівська, так і більська (зольник № 19) знахідки здаються де-що деградованими взірцями порівняно з жаботинським жертвником — можливо, внаслідок майже столітнього побутування в інокультурному оточенні. Найпізніший різновид жертвників жаботинського типу відкрито на Мотронинському городищі (розкоп VI), яке, мабуть, було засноване вихідцями із Жаботина⁴¹. Тут взагалі були дуже поширені жертвники з концентричним орнаментом, але вже у вигляді стовпів.

Жертвники I типу у Середній Європі. Знахідки глиняних жертвників-майданчиків зі спіральним орнаментом відомі на кількох поселеннях Балкано-Подунав'я від XIII—XII до VII ст. до н. е.

Найраніший з таких жертвників відкрито на поселенні Вітсберг поблизу Сігішоари (Румунія) у 1902 р. (рис. 2, 1). Його діаметр становить близько 1,5 м. Орнаментация близька мікенським вітарям, з якими він, мабуть, був синхронний⁴².

Пізніше кілька знахідок було зроблено у Північній Сербії в окрузі Воеводина. Тут на поселенні Босут-Градина було відкрито частину жертвника,

що нагадує жаботинський (рис. 1, 2). Він знаходився у приміщенні, яке П. Медович відносить до молодшого шару горизонту Босут IIIв, датованого серединою VIII — серединою VI ст. до н. е.⁴³ Цей жертвник, розташований на підлозі довгого приміщення, майже в його центрі, і прикрашений заглибленим серпоподібним орнаментальним фризом зі спіралями, мав вигляд твердої, місцями обпаленої глиняної обмазки. Діаметр півкола близько 1,5 м⁴⁴ (більша його частина знищена береговим обривом). Приміщення наземне з глинобитно-каркасними стінами⁴⁵. Уламки глиняної обмазки з таким самим орнаментом знайдені на цьому ж поселенні, в більш ранньому шарі⁴⁶, на поселенні Попов Салаш, також в югославському Подунав'ї, в межиріччі Драви і Сави (рис. 2, 3, 5). На останньому поселенні уламок жертвника знайдено в ямі, матеріали із якої віднесені до II періоду залізного віку або горизонту Босут IIIа⁴⁷. На обох фрагментах збігаються як товщина їх, так і розміри спіралей — близько 10 см, а також техніка нанесення орнаменту.

Ще один аналогічний фрагмент жертвника знайдено на поселенні культури полів поховальних урн Ньєргешуйфалу у Східному Задунав'ї (рис. 2, 4). Кераміка із ями, в якій його було знайдено, датується другим періодом бронзового віку⁴⁸ — XIII—XII або XII—XI ст. до н. е. за різними хронологічними схемами. Цікаво, що серед цих знахідок — значна кількість фрагментів глиняної обмазки із заглибленим геометричним орнаментом: трикутники, прямі лінії, у тому числі такі, що збігаються (рис. 3, 5). Відбитки жердин на зворотньому боці обмазки свідчать про те, що ці орнаменти прикрашали стіни, як і в святилищі розкопу II на жаботинському поселенні. Втім, подібні орнаменти могли становити також зовнішнє облямування глиняних жертвників, як, наприклад, у святилищах кельтського кола на південному заході Франції (рис. 3, 6; 6), що належать головним чином до IV—III ст. до н. е.⁴⁹ На особливу увагу заслуговує такий елемент орнаменту, як трикутники. Вони постійно поєднуються із зображенням спіралі на ритуальних спорудах і начинні Балкано-Подунав'я, починаючи з неоліту-єнеоліту (моделі храмів та жертвники, ритуальний посуд). Ці два елементи присутні також на жертвнику мікенського палацу. Є підстави пов'язувати обидва символи із символікою жіночого божества⁵⁰.

Однотипні глиняні жертвники типу Вітенберг-Босут⁵¹ з'явилися на території Румунської Трансильванії, Східного Задунав'я та Югославського Подунав'я під час існування тут культури Отомань-Вітенберг, яку іноді вважають північнофракійським еквівалентом хетської та мікенської імперій⁵². Саме носії цієї культури, які мали тісні стосунки з мікенськими центрами, були творцями певного «культурного койне» на території Середньої Європи. Через нащадків культури Отомань-Вітенберг елементи цієї дуже стійкої культурної традиції потрапили, швидше за все, до Середнього Подніпров'я.

Заслуговує на увагу той факт, що територія поширення жертвників I типу (басейни Тясмину, Росі та Ворскли) збігається з ареалом культури жаботинського етапу ранньоскіфського періоду. Вони знайдені на центральних поселеннях трьох згаданих регіонів VII ст. до н. е. (поселення Тарасова Гора поблизу с. Жаботин, Трахтемирівське та Західне Більське городища). Не випадково таких знахідок немає на Східному Більському городищі, культура якого наслідує іншу культурну традицію, а також у Подністров'ї, де вплив культури Басарабь був незначним.

Поява цих жертвників у Середньому Подніпров'ї на жаботинському етапі ранньоскіфського періоду, за відсутності місцевих прототипів у попередні часи, може свідчити на користь зв'язку цього факту з появою тут прийшлого населення однієї із груп — носіїв культури фракійського гальштату, швидше за все, культури Басарабь⁵³. Саме ця культура (за А. Вульпе, Р. Ф. Ходдіноттом та ін.) може вважатися наступницею культури Отомань-Вітенберг і притаманних їй мистецьких стилей, зокрема спіральних орнаментів на кераміці, характерних для цієї культури. Дослідники припускають значний культурний вплив або експансію культури Басарабь на території Угорщини, Сербії, Середнього Дністра (група Шолданешти) з середини VII ст. до н. е.⁵⁴.

Загально визнаним можна вважати і факт значного впливу на місцеві культури Дніпро-Дністерського регіону з боку культур фракійського гальш-

тата: групи Сахарна-Солончени (у передскіфський період) і групи Басарабь-Шолданешти в VIII—VI ст. до н. е.⁵⁵. Деякі дослідники⁵⁶ припускали зв'язок орнаментативної жаботинського жертovníка із сахарнянським культурним впливом. А. І. Мелюкова залишає відкритим питання щодо конкретних витоків орнаментів на жертovníку, але відзначає, як і В. А. Іллінська, досить помітний вплив традицій культури Басарабь на кераміку жаботинського етапу Середнього Подніпров'я⁵⁷.

Таким чином, можна припустити додатковий культурний імпульс з боку носіїв культури Басарабь на жаботинському етапі ранньоскіфського періоду. Причому, якщо поширення кераміки фракійських культур гальштатського періоду можна пояснити модою на багато орнаментований лощений посуд⁵⁸, то появу жертovníків жаботинського типу на поселеннях навряд чи можна пояснити лише культурним впливом. Найвірогідніше, що, як кераміка жаботинського типу, так і жертovníки типу I — це локальне явище, пов'язане із переселенням до басейнів Тясмину, Росі і Ворскли (мабуть, лише до найбільших поселень цих територій)⁵⁹ групи північно-фракійського населення наприкінці VIII ст. до н. е. Подібні жертovníки були, певно, елементами протоміської культури того часу — як у Середньому Подніпров'ї, так і в Середній Європі. Цей нетривалий культурний імпульс був, мабуть, перерваний скіфським вторгненням на початку VII ст. до н. е., внаслідок чого прийшло північнофракійське населення опинилося відсіченим від фракійського світу⁶⁰.

Іншої точки зору щодо появи жертovníків I типу в Середньому Подніпров'ї додержується Т. Макиєвич. Він пояснює це явище впливом грецьких релігійних концепцій та обрядів⁶¹. Втім, після передатування жаботинського етапу (середина VIII—VII ст. до н. е.) вже не можна припускати помітного культурного впливу грецької культури в Лісостеповій зоні в цей період. З другої половини VII ст. до н. е. існувало лише невеличке поселення на о. Березань⁶², торговельна діяльність якого у VII ст. до н. е. була незначною і спрямованою головним чином на Побужжя і Наддністров'я. До того ж, ані на Березані, ані в Ольвії, що була заснована на початку VI ст. до н. е., жертovníків I типу не знайдено.

Кілька зауважень щодо форм культу і семантики. Жертovníки жаботинського типу призначалися для закритих приміщень, які відрізнялися від інших площею та ретельністю опорядження — можливо, святилищами сімейних або територіальних общин. За висловом Б. О. Рибаківа, вони були приналежністю «культу малих форм»⁶³ — в них одночасно могли розміститися не більш як 40—60 чоловік. Багатолюдні обряди громадських культів виконувалися, мабуть, просто неба, біля вівтарів іншого типу або без них. Це, зокрема, вогняні ритуали солярних культів, у тому числі календарні свята, пов'язані із розпалюванням великого багаття. У приміщеннях біля вівтарів I типу здійснювалися обряди, що були споконвіку пов'язані з культом домашнього вогнища і мали переважно хтонічний зміст. Цим, мабуть, пояснюється серпоподібна форма жертovníків із поселення Тарасова Гора і Босут. У давньоіндійських кұльтах, наприклад, подібну форму мали вогнища, які втілювали один із різновидів священного вогню — «дакшіна», що мав відношення до хтонічних культів⁶⁴.

Підґрунтям ідеї домашнього вівтаря є спільне для багатьох народів, можливо, універсальне уявлення про існування в природі місця (спочатку це були тотемні центри), де «максимально зосереджувалися, ритуально зливалися сили предків, сили природи й сили живої групи»⁶⁵. Можна також вважати з'ясованим, що кругла форма вівтарів з коловим ритмічним орнаментом виникла із ритуалів обходу, які імітували циклічні кругообіги в природі (або як прояв тих самих космічних ритмів — мандрування душ). Такі обряди відігравали важливу роль, створюючи магічну зону, що забезпечувала недоторканість об'єкту (спочатку — «священного місця», згодом — поселення)⁶⁶.

Як уже згадувалося, кріто-мікснські витокі як форми жертovníків I типу, так і їхньої орнаментативної схеми, є поза сумнівом. Стійке — протягом багатьох століть — збереження давньої орнаментальної схеми жертovníків свідчить, що вона була пов'язана з консервативними і усталеними формами культу, швидше за все — культу родових (сімейних) предків.

При розгляді семантики жертovníків I типу перевага надається солярно-астральному трактуванню головних елементів орнаментации — спіралей і концентричних кіл⁶⁷. Припускається зв'язок жертovníків з аграрною магією землеробських племен⁶⁸. Солярний зміст цих символів очевидний для епохи пізньої бронзи і раннього залізного віку, особливо у тих випадках, коли вони прикрашали озброєння, вуздечки, особисті прикраси. Втім, можна припускати і збереження — у власне культовій сфері — давнішого солярно-хтонічного значення цих символів як зародків, згорнутої нескінченності. Це значення спіралей і концентричних кіл добре відоме, наприклад, у неоліті — енеоліті Балкано-Подунав'я, зокрема в астрально-календарній символіці⁶⁹. У багатьох традиціях спіралі співвідносяться з громом, блискавкою, землею, змією, водою тощо⁷⁰. Спіраль на трипільських орнаментах, яку утворювали дві змії, сприймається як чередування народжень і відроджень⁷¹.

Тісний зв'язок спіралеподібних знаків з жіночою сутністю ілюструють балканські знахідки епохи енеоліту та бронзи⁷². Цікаво, що на деяких моделях храмів та жертovníків доби неоліту присутні — поряд зі спіральним орнаментом або окремо — геометричні мотиви, що згадувалися вище у зв'язку із жертovníками I типу: вписані кути, зигзаг, паралельні лінії і такі, що утворюють кут⁷³. Особливо слід підкреслити стійке — від неоліту до раннього залізного віку — поєднання мотиву спіралі та заштрихованих або вписаних кутів⁷⁴.

Найбільш вірогідне і хтонічне значення такого елементу орнаментации жертovníків як меандр. Його абстрактно-символічний зміст — це відсутність початку і кінця, вічність⁷⁵. Іноді меандр використовувався для позначення водної перешкоди або огорожі. Меандрові або спіралеподібні візерунки були також графічним зображенням блукання душ померлих на шляху до потойбічного світу або несофітів в обрядах посвячення, які сягали уявлень щодо мандрувань тотемних предків⁷⁶. Звідси — широке застосування меандрових орнаментів на егейських надгробках епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку, а також поховальних гальштатських урнах. До речі, меандрові візерунки були головним елементом у оздобленні жертovníків I типу кельтського кола (рис. 6, 2, 5).

Таким чином, можна припустити, що у символіці орнаментів на жертovníках I типу переважав солярно-хтонічний зміст, а самі жертovníки призначалися для відправлення обрядів культу хатнього вогнища, головний зміст яких полягав у шануванні предків і демонів природи. Орнаменти середньодніпровських жертovníків еволюціонували у напрямі спрощення і схематизації, внаслідок чого на кінець VI ст. до н. е. зберігся лише центральний елемент вихідної композиції — кілька концентричних кіл. Причому, пізні жертovníки з орнаментом цього типу відомі поки що лише на Пастирському і Мотронинському городищах⁷⁷, головним чином на останньому, на якому краще збереглися культурні традиції жаботинського часу.

Примітки

¹ Андриенко В. П. Земледельческие культы племен лесостепной Скифии (VII—V вв. до н. э.).— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Харьков, 1975.— С. 20—23.

² Критичний розгляд різних класифікацій жертovníків буде здійснено в наступній статті, присвяченій жертovníкам II і III типів.

³ Андриенко В. П. Указ. соч.— С. 25.

⁴ Makiewicz T. Formy kultu bóstw domowych na terenie Europy w starożytności.— Poznan, 1987.— S. 38, 39, 47, 55—64.

⁵ Покровская Е. Ф. Жертвеник раннескифского времени у с. Жаботин // КСИА АН УССР.— К., 1962.— Вып. 12.— С. 73—81.

⁶ Чичикова М. Жертвеники эллинистического времени // Studia Thracica.— 1975.— Т. I.— С. 190—194; Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир.— М., 1979.— С. 85, 86; Hoddpott R. F. The Thracians.— N.-Y.— 1981.— P. 47—52, 89—94; Смирнова Г. И. Материальная культура Григоровского городища (к вопросу формирования чернолесско-жаботинских памятников) // АСГЭ.— 1983.— № 23.— С. 71.

⁷ Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— К., 1987.— С. 127, 128; Гавриш П. А. Краткие итоги исследования Кнышевского городища скифского времени на Псле // История и археология Слободской Украины.— Харьков, 1992.— С. 97—99.

⁸ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— Харьков, 1962.— С. 199—203.

⁹ Пузикова А. И. Поселения Среднего Дона // Население Среднего Дона в скифское время.— МИА.— 1969.— № 151.— С. 77—79.

¹⁰ Покровская Е. Ф. Жертвенник...— С. 77; Покровская Е. Ф. Предскифское поселение у с. Жаботин // СА.— 1973.— № 4.— С. 169—188.

¹¹ Зараз жаботинський етап датується серединою VIII — серединою VII або кінцем VIII — першою половиною VII ст. до н. е.; Смирнова Г. И. Матеріальна культура...— С. 43.

¹² Якщо жертвеник був призначений для календарних спостережень (а таке припущення теж не можна відкидати), доречними стають і стовпчик, і маленькі кружальця для додаткового членування орнаменту, а також відсутність стін у святилищі.

¹³ Покровская Е. Ф. Жертвенник...— С. 75, 76.

¹⁴ Не виключено, що стовп належав до верхнього горизонту, від якого залишився завал великих шматків глиняної обмазки. Див.: Покровская Е. Ф. Жертвенник...— С. 73.

¹⁵ Покровская Е. Ф. Предскифское...— С. 185 (відносно розкопу II). Щодо матеріалів розкопу XVIII, то Е. Ф. Покровська спочатку вважала їх близькими до матеріалів розкопу XIX (Покровская Е. Ф. Отчет Среднеднепровской экспедиции о раскопках раннескифского поселения на Тарасовой Горе, у с. Жаботин // НА ІА НАНУ, 1958/9, С. 24), але у подальшому утримувалася від визначення дати розкопу.

¹⁶ Покровская Е. Ф. Жертвенник...— С. 78.

¹⁷ Там же.— С. 78; Вязьмітіна М. І., Покровська Е. Ф. Поселення VII—VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботина // АП УРСР.— К., 1956.— Т. VI.— Табл. II, 10, 12.

¹⁸ Пор.: з розписними «килимком», карнизами та пілястрами у склепі № 9 із некрополя Неаполя-Скіфського; Бабенчиков В. П. Некрополь Неаполя Скіфського // ИАДК.— К., 1957.— С. 41—94.

¹⁹ Покровская Е. Ф. Жертвенник...— С. 78; Вязьмітіна М. І., Покровська Е. Ф. Вказ. праця.— Табл. II, 10, 12.

²⁰ Покровская Е. Ф. Предскифское...— С. 174.

²¹ Покровская Е. Ф. Жертвенник...— С. 78; Покровская Е. Ф. Предскифское...— С. 172.

²² Покровская Е. Ф. Отчет Среднеднепровской экспедиции...— С. 24.

²³ Для порівняння: товщина обмазки жертвеника на поселенні Босут становить 1,5 см, на Трахтемирові — 3 см.

²⁴ Покровская Е. Ф. Жертвенник...— Див. також прим. 15.

²⁵ Не виключено, що в даному випадку йдеться вже про жертвеники у вигляді циліндричних стовпів, залишки яких репрезентовано на Мотронинському городищі уламками від 4—5 до 13 см завтовшки.

²⁶ Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі.— К., 1967.— С. 64.

²⁷ Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Тр. XIX АС.— 1911.— Т. III.— С. 151.

²⁸ Ковпаненко Г. Т. Племена...— Рис. 32, 5, 21, 24.

²⁹ Полін С. В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія.— 1987.— № 59.— С. 23, 27; Галанина Л. К. Раннескифские стрелковые наборы из Келермесских курганов // АС-ГЭ.— 1995.— Вып. 32.— С. 50.— Рис. 3, 37, 38.

³⁰ Шрамко Б. А. Исследования Бельского городища // АИУ.— 1971.— Вып. 3.— С. 52, 53.— Рис. 2, 1, 13.

³¹ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ, 1967.— Вып. Д1—4.— С. 46.— Табл. 34, 96. Втім, цей наконечник, разом із наконечником із зольника № 1 нагадують зразок келермесського типу VII—VI ст. до н. е. Див.: Галанина Л. К. Указ. соч.— Рис. 3, 37, 38.

³² Петренко В. Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. // САИ, 1967.— Вып. Д4—5.— С. 14, тип 1, варіант 1. За новою хронологією побутування подібних шпильок обмежується не серединою VI ст., а приблизно рубежем VII—VI ст. до н. е.

³³ Шрамко Б. А. Исследования...— С. 53.

³⁴ Шрамко И. Б. Новые исследования Западного укрепления Бельского городища // ХИАЕ «Древности».— 1994.— С. 190.

³⁵ Копейкина Л. В. Расписная керамика архаического времени из античных поселений Нижнего Побужья и Поднепровья как источник для изучения торговых и культурных связей // АС-ГЭ.— 1996.— № 27.— С. 28.

³⁶ Ковпаненко Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища // АИУ 1965—1966 гг.— 1967.— Вып. I.— С. 103—106; Ковпаненко Г. Т. Памятники раннескифского времени Каневщины // ПСА.— 1971 (МИА № 177).— С. 117.

³⁷ Светличная Е. В. К вопросу о связях населения Днепровского Левобережья с лужицко-высоцкими племенами // История и археология Слободской Украины.— Харьков, 1992.— С. 192, 193.

³⁸ Монгайт А. Л. Археология Западной Европы.— М., 1974.— С. 81.— Рис. 18, 19; Hoddinott R. F. The Thracians.— N.-Y., 1981.— Fig. 29.— P. 47.

³⁹ Скорый С. А., Бессонова С. С. Жилищно-хозяйственный комплекс Мотронинского городища (раскоп VI, комплекс № 3) // Бельское городище в контексте изучения памятников раннего железного века Евразии.— Полтава, 1966.— С. 222—232.

⁴⁰ Makiewicz T. Op. cit.— S. 47, 56, 57.

⁴¹ Покровская Е. Ф. Предскифское...— С. 186.

⁴² Hordet K. Die Wietenbergkultur // Dacia.— 1960.— N.S.— T. IV.— Abb. 3.

⁴³ Medović P. Naselja starijes gvozdenog doba u jugoslovenskom podunaveju.— Beograd, 1978.— Tab. 5, 1.— S. 28, 40.

⁴⁴ Розміри в публікації не наведено. Виходжу із розмірів спіралей іншого жертovníка: Medović P. Op. cit.— Tab. 116, 3.

⁴⁵ Medović P. Op. cit.— Tab. 134, B.

⁴⁶ Ibid.— Tab. 116, 3. Цей шар, виходячи з стратиграфії розкопу II, належить до кінця епохи пізньої бронзи. Medović P. Op. cit.— Додаток I.

⁴⁷ X—VIII ст. до н. е. Medović P. Op. cit.— S. 40, 61, 94.

⁴⁸ Patek E. Die Urnenfeldkultur in Transdanubien // Archaeologia Hungarica.— Budapest, 1968.— T. XLIV.— Tab. 111—115.

⁴⁹ Makiewicz T. Op. cit.— Рис. 11—16. Дата деяких з них (рис. 15, 16) не з'ясована. Можливо, вони належали до ранніх жертovníків VII—V ст. до н. е.

⁵⁰ Трикутник в різних міфопоетичних контекстах символізує родючу силу землі, шлюб, життя — смерть — відродження тощо. Топоров В. Н. Геометрические символы // МНМ.— М., 1980.— Т. I.— С. 273.

⁵¹ Однотиповість ця, звичайно, умовна через фрагментарність частини жертovníків.

⁵² Hoddinott R. F. Op. cit.— P. 52.

⁵³ Ibid.— P. 83, 93.

⁵⁴ Vulpe A. Zur mittleren Hallstattzeit un Rumanien (die Basarabi kultur) // Dacia.— 1965.— N.S.— T. IX.— Buc.— S. 105—132; Patek E. Praskythische Gräberfelder in Ostungarn // Symposium zu problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa.— Bratislava, 1974.— S. 337—362; Tasic N. Starije gvozdeno doba Vojvodine // Prahistoria Vojvodine.— Novi Sad, 1974.— S. 237—276; Medović P. Op. cit.— S. 48—50; Мелюкова А. И. О датировке и соотношении памятников начала железного века в лесостепной Молдавии // СА.— 1972.— № 1.— С. 57—72.

⁵⁵ Smirnova G. Über die Entstehung die Denkmäler der Holigrad-Gruppe im Vorkarpatengebit // VIII Congres international des sciences prehistoriques et protohistoriques (Belgrade, 1971).— М., 1971; Тончева Г. О фракийцах нынешних Украины, Молдовы, Добруджи и Северо-Восточной Болгарии в XI—VI вв. до н. э. // Studia Thracica, 1975.— Т. I.— С. 28—53; Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир...— С. 80—84.

⁵⁶ Смирнова Г. И. Материальная культура...— С. 71.

⁵⁷ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин— К., 1975.— С. 142; Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир...— С. 80, 81, 85, 86.

⁵⁸ Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир...— С. 86.

⁵⁹ Слушним є приушення Г. І. Смирнової щодо присутності на лісостепових поселеннях фракійських майстрів-керамістів; Смирнова Г. И. Материальная культура...— С. 71.

⁶⁰ Бруйко И. В., Ткачук М. Е. Бессарабия VII—I вв. до Р.Х. Цикл кросскультурных диалогов // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Тез. докл. конф.— Запорожье, 1994.— С. 24—31.

⁶¹ Makiewicz T. Op. cit.— S. 63, 64. Автор помилково пов'язує глиняні жертovníки лісостепових городищ з культом скіфської богині Табіті.

⁶² Див. гіпотезу С. Л. Соловйова щодо відсутності на Березані в другій половині VII ст. до н. е. постійного населення; Соловьев С. Л. Новые аспекты истории и археологии античной Березани // ПАВ.— 1994.— № 8.— С. 85—95.

⁶³ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— С. 332.

⁶⁴ Мандельштам А. М. Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане // МИА.— 1968.— № 145.— С. 125, 126.

⁶⁵ Ліндсей Дж. Коротка історія культури від доісторичних часів до доби відродження.— К., 1995.— Т. I.— С. 142.

⁶⁶ Там же.— С. 32, 133.

⁶⁷ Покровская Е. Ф. Жертвенник...— С. 80, 81; Андриенко В. П. Земледельческие культы...— С. 14; Він також припускає, що «рухлива спіраль» могла бути й символом води. Андриенко В. П. Земледельческие культы...— С. 16.

⁶⁸ Покровская Е. Ф. Жертвенник...— С. 79—81.

⁶⁹ Николов Б. Криводол. Древни культуры.— София, 1984.— Рис. на с. 16, 17, 19, 26; Колева В. Календарь в древности по археологическим источникам // Археологический институт и музей на БАН. Интердисциплинарни исследования.— София, 1991.— Т. XVIII.— Рис. 3, D, E, F; Георгиев И. Дисковете край с. Шиварово, Бургаска област // Там же.— С. 171—175.— Рис. 2, 3.

⁷⁰ Топоров В. Н. Геометрические символы // МНМ.— Т. I.— С. 272.

⁷¹ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 200, 201.

⁷² Николов Б. Указ. соч.— Рис. на с. 24; Човиш Б. От Бутмира до Илира.— Сарајво, 1976.— Рис. 153.

⁷³ Николов Б. Указ. соч.— Рис. на с. 18, 24, 44; Колева В. Указ. соч.— С. 92.— Рис. 3.

⁷⁴ Ильинская В. А. Раннескифские...— Рис. 20, 13; Цвек О. В. Релігійні уявлення населення Трипілля // Археологія.— 1993.— № 3.— Рис. 5, 3 та ін.

⁷⁵ Топоров В. Н. Геометрические символы.— С. 273.

⁷⁶ Ліндсей Дж. Вказ. праця.— С. 130—134.

⁷⁷ Поки що залишається в силі традиційне датування цих стовпоподібних жертвеників кінцем VI — початком V ст. до н. е.

С. С. Бессонова

ГЛИНЯНЫЕ ЖЕРТВЕННИКИ ЛЕСОСТЕПНОГО ПОДНЕПРОВЬЯ РАННЕСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

Публикуются остатки глиняных орнаментированных жертвенников, арсал которых совпадает с ареалом памятников жаботинского этапа раннескифского периода. Приводимые среднеевропейские аналогии позволяют предполагать дополнительный культурный импульс со стороны посетителей одной из культур фракийского гальштата, скорее всего группы Басарабь, возможно их переселение в Среднее Поднепровье во второй половине VIII в. до н. э.

S. S. Bezsonova

CLAY-MADE CREDENCE ALTARS IN THE FOREST-STEPPE DNIEPER TERRITORY OF THE EARLY SCYTHIAN PERIOD

Remains of clay-made pattern-decorated credence altars are described. Their areas of distribution coincides with that of relics of the Zhabotin stage of the early Scythian period. The mid-European analogies carried out have permitted supposing an additional cultural impetus from the side of one of cultures of the Frakian haulstate, most likely the Basarab group, their migration to the mid Dnieper territory in the second half of the 8th cent. B. C. is quite possible.